

kipontozás adhat okot.) Ha arra gondolunk, hogy a gyertyatartó ezüstből van, akkor kevésbé valószínű, hogy ócska, értéktelen; bár az sincs kizárva, hogy olyan, ha sérült darabról van szó. Ennél azonban fontosabb nekünk, milyen maga a tikták, és mi is az voltaképpen. A szövegkörnyezet erről nem sokat árul el. Csak annyi derül ki, hogy a tikták olyan dolog, amiben gyertyatartót helyezhetnek el vagy szoktak elhelyezni. A *-ba* rag azt mutatja, hogy a gyertyatartó ennek a dolognak a belsejében helyezhető el, nem pedig a felületén, tehát a tikták aligha lehet például asztalka. Elvileg lehet viszont mind helyiség, mind bútordarab. A helyiséggel kapcsolatban nemigen tudjuk szűkíteni a kört. A bútordarabok közül szekrény- vagy ládafaüléség jöhet számításba. Az, hogy a gyertyatartó „tiktákba való”, arra is vallhat, hogy a tikták olyan hely vagy tárgy, amelyben a gyertyatartó fontos, jellegzetes szerepet tölt be. Bevallom, itt elakad a gondolatmenetem: nem tudom, mi lehet az a helyiség vagy tárgy, amelynek jellegzetes eleme a gyertyatartó. – Lehetséges az is, hogy BÜKYnek igaza van, és az 1786-os idézetben a *tikták* ’hasznavehetetlen, ócska holmi, limlom’ jelentésű. Erre persze csak akkor gondolhatunk, ha maga a gyertyatartó is értéktelen. – Az adat szövegkörnyezetét és a székelyföldi tájszó jelentését együttesen figyelembe véve azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a *tikták* 1786-os adatának a jelentése ’lomtár’-féle, vagyis a *tiktákba való gyertyatartó* ’(sérült volta miatt) lomtárba való gyertyatartó’-t jelent.

A SzT. második, 1788-as idézetében pedig ezt olvashatjuk: „Egy *Tikták*, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készületivel égyütt”. Ez az adat segítségünkre lehet az előzőnek az értelmezésében: az itteni szövegkörnyezet nagyon valószínűvé teszi, hogy az 1786-os adat sem tartható ’valamilyen helyiség’ vagy ’lomtár’ jelentésűnek. Itt viszont az nem világos, hogy a „réz ezüstös” hová tartozik: a *tikták* értelmezője-e, vagy a *gyertyatartó* jelzője? Vagy a *réz* a *tikták*-nak az értelmezője, az *ezüstös* pedig a *gyertyatartó*-nak a jelzője? Természetesen itt is felvethető a kérdés: lehet-e értéktelen egy ezüstözött tárgy (akár a tikták, akár a gyertyatartó)? A válasz ugyanaz, ami az első adattal kapcsolatban: elvileg nem, de a tárgy sérült volta esetén igen.

Minden ezek alapján BÜKY következtetésének helyességét nem lehet kizárni. Mivel azonban a SzT.-beli *tikták* nem feltétlenül ’hitvány holmi’ jelentésű, hanem egy számunkra ismeretlen tárgynak – amelynek az egyik kelléke a gyertyatartó – a jelölője is lehet, elfogadhatjuk azt a megoldást, hogy a szótár kérdőjelet illesztett a jelentés helyébe.

4. Összegzeze: Úgy látom, hogy a lényegyet tekintve sem PESTI JÁNOS cikkéről, sem BÜKY LÁSZLÓÉRÓL nem állítható, hogy biztosan rossz nyomon jár. A nem mindenütt logikus gondolatmenet és több hibás részlet azonban mindkettőjük írásában erősen rontja az összképet, és igencsak megnehezíti az olvasó dolgát.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Másnapra kelvén – tudniillik az idő* – 1. A dolgozatban egy olyan független alanyos határozói igeneves szerkezetet vizsgálok, amely már a középmagyar kor előtt elindult a ragvonzó névutóvá válás felé: az alapige a *kel*, a független alany az *idő*. A szakirodalom szerint a *valamire kelve ~ kelvén* típusú szókapcsolatok a középmagyar korra névutóvá váltak (HORVÁTH 1991: 56–57; összefoglaló munkában, az „Erdélyi ma-

* A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült.

gyar szótörténeti tár” harmadik kötetéből származó példákra hivatkozva, D. MÁTAI 2003: 651). A 17–18. századi boszorkányperek szövegeit vizsgálva azonban azt láthatjuk, hogy nem valósult meg teljesen a szófajváltás, illetőleg váltakozhatott az igenév tagmondat értékű használata a névutóival. Lássunk egy példát az önállóbb funkcióra (az idézeteket a kötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az évszám, a kötet- és az oldalszám alapján történik): 1755: „a minthogy utánna következett *estélre kelvén*, és Férjével a Fatens le fekvén, s a férje edgy kevéssé ell szunnyadván [...]” (MBP. 2: 557). A következő részletben névutóként jelenik meg: 1748: „az tartot egy Esztendeigh, az után penigh három esztendeig vizet adot, *negyedik esztendőre kelvén* jöt megh a Teheninek haszna” (MBP. 2: 264). Mindkét példában az időviszonyra vonatkozik az igenév és bővítménye: az (utána következett) este, illetőleg a negyedik esztendő elérkezésére.

A jelenséget az alábbi kérdéskörök szerint tárgyalom: 1. a független alany azonosításának problémája; 2. milyen határozói bővítményekkel társulhat a *kelve* ~ *kelvén* a boszorkányperek és a népmesék szövegeiben, és milyen versengő kifejezésekkel változik a tanúvallomásokban, továbbá milyen más műfajokra terjed ki a szókapcsolat használata; 3. milyen jelentéstani szempontok merülhetnek fel a határozói igenév → névutó szófajváltással kapcsolatban, figyelembe véve a *múlva* és a *jutva* alakulástörténetét.

A vizsgálathoz részben szövegtípus szerint gyűjtöttem adatokat a 17–18. századi boszorkányperek szövegeiből (a MBP. 1–3. és MBF. 1–4. kötetek teljes anyagát áttekintve), valamint 19. századi népmesekiadások anyagából. A tanúvallomásokban fontos volt az elmondott események időviszonyainak minél pontosabb tisztázása – ilyenek a fenyegetés és rontás/megbetegedés, illetőleg a fenyegetés és gyógyítás egymásra következése – ezek a lejegyzésekben igen változatosan jelennek meg. A különféle időhatározói kötőszók mellett szerepel a *valamire kelvén* is, méghozzá – amint azt látni fogjuk – többféle határozói bővítménnyel (összesen 141 adat). A boszorkányperek szövegeit tekintve ez a szókapcsolat a történetmondás egyik visszatérő elemévé válhatott, méghozzá inkább a közvetlen, élőnyelvi kifejezésmód hatását felidézve. Ez a használat kimutatható a későbbi szépirodalmi, publicisztikai és mesei előfordulásokban is. A szövegtípus alapú gyűjtés mellett on-line korpuszokból célzott kereséssel jutottam további adatokhoz (Magyar Történeti Szövegtár; a Magyar Nemzeti Szövegtár 500-as véletlen minták lekérdezése *kelvén* és *kelve* elemekre; az MNSzt. szépirodalmi adatait összevetve a Digitális Irodalmi Akadémia anyagával). Ezek a példák azt mutatják, hogy a *kelve* ~ *kelvén valamire* a 18. század közepe után sem ismeretlen szókapcsolat. Hozzá kell azonban tenni, hogy az MNSzt. alapján főként szépirodalmi idézetekről beszélhetünk, másrészt pedig nem evidens, hogy a 20. századi szövegekben ugyanabban az értelemben használatos a vizsgált szókapcsolat, mint a 16. században.

2. ZOLNAI GYULA az Érdy-kódex egyik szövegrészlete nyomán kitér a *kelvén valamire* szerkezetre, annak nem ritka használatára, ugyanakkor logikátlanságnak tartja az *estére kelvén* típusú előfordulásokat (1894: 250; ÉrdyK. 498/27–28. – l. a korai adatoknál). Ez a vélemény azzal magyarázható, hogy az igenév alanyának az embert tekinti, kifejezést pedig a *kel* ige jelentései közül az ’ébredés után ágyát elhagyja, felkel’ értelemmel azonosítja.

Ez a felfogás azonban több szempontból cáfolható, legegyszerűbben azokkal az adatokkal, amelyekben explicit független alanyt találunk. Az igenév saját alanya ilyenkor

az *idő*. Nézzünk erre példákat: 1745: „*Estvére kelvén az idő* Edvy István az Csordáshoz ment, tudakozván az lovait” (MBP. 2: 207); 1716: „*eczakára kelvén pedig az idő*, az fatens le fekszik az maga házánál” (MBP. 1: 186); 1752: „és *éjjelre kelvén az idő*, lefeküdtek a hajóban egymás mellé” (MBF. 2: 114); 1855 e.: „*Más nap reggelre kelvén az idő* s felöltözvén mind a dragonyosból lett király mind a princeszné” (Gaal 1: 144). Lehet még független alany a *dolog* is: 1716: „*Másnapra kelvén a dolog*, a midőn sok becsülletes aszszonyok jöttek vólna ujjobban a fatens fonala nézésére” (MBP. 1: 184); 1741: „*estvére kelvén a dologh*, midőn a Fatens ki(!) fekütt az Urával nagy veszekedést, és káromkodást halottak” (MBP. 1: 286); 1857 e.: „*Más napra kelve a dolog*, jelentik a királynak, hogy a parancsolt dolog kész volna.” (Gaal 2: 201). Tulajdonképpen az ilyen esetekben is az események alakulásáról, időviszonyról van szó, nem élőlényekről vagy tárgyakról. Az sem példátlan, hogy az igenév alanya jelzőt kap; szépirodalmi szövegben: 1786: „Tehát: *mafad’-napra kelvén a’ kellemetes idő*: meg-indultának Cfanád’ tájjékáról [...]” (Dugonics 154: MTSzt.); egy közmondás magyarázatában: 1890 e.: „*Reggelre kelvén a szomorú idő*, egybegyültek az esküdtek és maguk közt ezen iszonyatos kárnak okáról tanakodtak” (Sirisaka 225: NSz.).

A független alany nem feltétlenül explicit. A tanúvallomásokból származó adatoknak ugyan csupán 4%-ában jelenik meg, ugyanakkor más műfajokban vagy szerzőtől függően eltérőek lehetnek az arányok. A ki nem tett alany azonban nem jelenti azt, hogy az igenév alanya ilyenkor megegyezne a fő cselekvés alanyával vagy éppen emberre vonatkozna. Bizonyos időhatározói bővítmények esetében erre igen kevés lenne az esély (ezt tartja ZOLNAI logikátlannak): 1744: „Kolosvárrul ment Nagy Bányára, *tavaly szüretre kelvén* igyekezett Debreczenbe, de alkalmatosság lévén, vette uttyát Diószeg felé” (MBF. 1: 442); 1727: „*Negyedik hétre kelvén* pedig hozzája ment jelentett Oláh Mihály” (MBF. 2: 98); 1705: „Hiszem Istenemet, *nyárra kelve* dragonyos sem igen lesz belőle.” (Károlyi 1: 47). Ilyenkor is az időpont/időszak majdani érkezteként értelmezhető az igenév és bővítménye.

Szintén a tágabb szöveggörnyezet alapján válik egyértelművé az igenév jelentése és a független alany a következő példákban, ezúttal a megnevezett cselekvések miatt (az első idézet is ilyen): 1754: „*Étzakára kelvén* allig feküdt le a Tanú” (MBP. 1: 420); 1716: „amidőn a fatens asszony leányának residentialis házánál *éczakára kelvén* szokása szerint le akart volna fekünni” (MBF. 2: 70). Ezekben a példákban bajosan vonatkozhatna a *kel* a mondat egyik résztvevőjére, aki ’ébredés után ágyát elhagyja’, ez ugyanis ellentétben áll a rákövetkező eseményekkel. Azt gondolhatnánk, ez az ellentmondás csak az *estére/éjjelre* bővítmények esetében fordul elő, azonban más időtartamra vonatkozó példák is árnyalják a képet: 1861 e.: „*Reggelre kelve* fölbredt a király hajnali álmából” (Merényi 1: 6); 1861 e.: „A szegény királyné *reggelre kelve* testben lélekben megerősödve kelt föl” (Merényi 1: 10); 1862 e.: „Aludt reggelig. *Reggelre kelve*, midőn a tátosparipa fölkelte, csak ezt mondta” (Merényi 2: 41); 1863 e.: „A vándorló herczeget *reggelre kelve* ismét a Jó-lelkek éneke ébresztette föl” (Merényi 3: 60). Az ilyen példák nem értelmezhetők úgy: ’miután reggel felkelt’, nem tautológiáról van szó, hanem az esemény idejét tudhatjuk meg belőlük. Ez az együttállás főként mesékben jelenik meg.

A középmagyar korban grammatikailag is elkülönül a *kelve* ’ébredés után ágyát elhagyva’ jelentése az időszak elérését kifejező funkciótól: ha időre vonatkozik, nem kap iğekötőt, a határozói bővítményen viszont mindig ott a *-ra/-re* rag (ahogy azt az

eddig példákban is láthattuk). Az 'ágyát elhagyva' jelentés kifejezésekor jellemzően ott az igeikötő, az időhatározó-szó viszont nem kap *-ral/-re* ragot (ahogy ma sem): „*másnap fel kelvén a fatens*” (MBF. 1: 183, 281); „*reggel az után fel kelvén*” (MBP. 3. 150). Megjelenhet továbbá a helyviszony: „*reggel felkelvén első ágyából*” (MBF. 3: 105); „*Fatens Agyáru fel kelvén*” (MBP. 1: 513); „*azonban hívásra föll kelvén fekvő helibül*” (MBP. 2: 226). Az esetragok megoszlása jól mutatja a kétféle használat különbségét: az 'ébredés után ágyát elhagyva' jelentésben a cselekvés kezdőpontja, az ablativusi, míg az időszak elérézésének kifejezésekor lativusi irány jelenik meg. A *valamire kelve* esetében cselekvés végpontja kerül előtérbe – ez természetesen a bővítményben jelölt időszakra nem vonatkozik: ebből a szempontból kezdetről (elérézésről) van szó, bár tágabban is értelmeződhet: 1720: „*Másnapra kelvén, reggel vagy ebéd tájban, egy Haroklyán felől jövő ember a tetőn találta lefekve*” (MBF. 3: 135); 1727: „*Másnapra kelvén, mintegy dél tájban, amikor néminemü kas fonyásban munkálkodott volna*” (MBF. 2: 95).

A *kelve* két jelentése közti különbség grammatikailag és a tágabb szövegekörnyezet figyelembevételével egyaránt bizonyítható középmagyar és 19. századi anyagon is. Az már nem egyértelmű, hogy ez a különbség később nem mosódott-e össze. Szótárainkat fellelőzve kétféle besorolási móddal találkozunk. Az egyik megoldás az értelmező szótárak hagyománya szerint történik, így jár el az ÉrtSz., valamint az ÉKsz.¹ és az ÉKsz.²: a *valamire kelve* a *kel* ige első jelentéséhez kapcsolva szerepel 'alvás után' fekvőhelyét elhagyja, felkel': 'ébred valamire'. Ezek a jelentések azonban élőlényt feltételeznek alanyként, az igeenes alak besorolása pedig azt sugallja, hogy ilyenkor is egy személy kel fel – például – reggel, míg az adatok alapján megadott értelmezés mást mutat: 'mire reggel, másnap, este lett' illetőleg 'ősz, tavasz elérkezével'. Az ellentmondást jól mutatja az a példa, amelyet ennél a jelentésnél találunk: „*ki tudja, mire kelünk holnap*”. Ez az adat valóban a *kel* első ('ébred') jelentését szemlélteti, a *kelve valamire* jelentésétől azonban különbözik, ugyanis a *mire* nyilvánvalóan nem napszakra, időre vonatkozik. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) külön jelentésként veszi fel az igeenes szerkezetet bőséges példatárral, azonban a már látott vegyes értelmezéssel: egyaránt megjelenik a felkelésre (pl. *másnapra, reggelre*) és az idő múlására (például: *őszre, esztendőre*) vonatkozó jelentés.

A másik lehetőség a szólásszerű használatként való besorolás: így jár el a NySz. (bár ott van az 'ébred' is), valamint a MTsz.: *estére kelve 'este'*, tehát a szerkezetben szereplő napszakkal azonosítja. Figyelmet érdemel még BALASSA JÓZSEF kategorizálása, az ő szótárában az átvitt jelentések között található az *estére kelve*, elkülönítve a mozgásra vonatkozó alapjelentéstől (BALASSA 1940). A CzF. nem veszi fel a *kelve ~ kelvén valamire* szerkezetet, ugyanakkor megtalálható a példák közt az *elkelend 'elmúland'* a széles értelemben vett (metaforikus) jelentések között, elkülönülve a 'mozgásnak ered' típusú kifejezésektől (például: *ágyból kel*). A *kelve* és a *múlva* jelentésbeli összefüggéseire a gyűjtött anyag értékelése után térek vissza.

3. A *kelvén ~ kelve valamire* szerkezet gyakorisága és századonkénti megoszlása itt nem vizsgálható, a boszorkányperekre és népmesékre irányuló adatgyűjtés és a korpuszalapú válogatás eredményei e tekintetben nem mérhetők össze egymással. A válogatás egy része a szokatlanabb előfordulásokra irányult (NSz.), a népmesékből származó adatok pontos datálására pedig nincs mód, csupán a kiadás idejéhez viszonyíthatunk.

A boszorkányperekéből származó adatok zömmel a 18. század elejéről és közepéről származnak, tehát a középmagyar kornak is csupán a kései szakaszához köthetők. Arról,

hogyan az ezt megelőző időszakban mennyire volt jellemző a *kelve* ~ *kelvén valamire* használata, keveset tudunk. A NySz. nem hoz a 16. század elejénél korábbi származó adatot, legkorábbi fennmaradt kódexeinkben (Jókai-, Bécsi és Münchener Kódex) pedig nem szerepel ez a szókapcsolat (vö. JAKAB 2002; KÁROLY 1965; NYÍRI 1993). A Münchener Kódexben megjelenik a *holda kelve* szókapcsolat (85vb 43; 98va 12), amely jelentése alapján (’reggel’, vö. NySz.) kapcsolatba hozható a *valamire kelvén* ~ *kelve* típusú kifejezéssel (BOGNER 1912: 33 szerint helyettesíthető a *hajnalra kelve* szólással). A jelentésbeli lehetséges hasonlóság ellenére kérdéses a két igeneves szerkezet egymáshoz való viszonya. Ezért *holda* ~ *holda kelve* típusú adatokkal – mind eredetükben, mind felépítésükben bizonytalanok miatt – a továbbiakban nem foglalkozom. A *kelvén valamire* a kódexekből a 16. század elejétől adathozható: 1526 k.: „Az ydöben mykoron Geyfla meg holt volna neegyed eztendöre kelween kyldee be Calachay erfeket Romaban wr papahoz” (ÉrdyK. 498/27–28.); 1526 k.: „hywyatok ewtet myg közel vagyon az fölewl meg mondot harmad napyg és neegyed napra kelween az az iftennek ygyeerety zerent meg leelettetyk az erek dychöfeegnek bodogffagaban” (ÉrdyK. 70/5.); 16. sz. eleje: „el tauozak w twle az wrdwgnek kesertety Regelre kelue hozzáya iwue az w tarsa frater pacificus” (VirgK. 63/19.); 1526–1527: „es testamentomot tön: Regelre keluen feel otozek fekete gáz ruhaba” (KazK. 50r/18–20).

A világi irodalomban sem ismeretlen, például a történetírásban: 1535 k.: „Eyelre Kelwe Nem woth Senky, Sem Kyraly Sem wr, Ky Nagy felwe Es Maga Ewrzessewel Es alathlanssaggal Ne[m] Mwlatta wona El az almoth” (Zay 1535 k./1982: 25/28–26/1); 1585: „mas-napra keluen hatra terék Gerennas fele,” (Martonfálvay 1555–1585/1986: 5). A vizsgált szókapcsolat a tipikusan elbeszélő műfajokon kívül is megjelenik, például a korszak magánéleti levelezésében: 1554: „de ezt végeztem, hogy mindjárt bõjtre kelve Sárkányt Velenczébe bocsássam” (Nádasdy 12). Nádasdy Tamás levelezésében nem gyakori a szerkezet, viszont vonzatváltással is előfordul, a lativusi irányt megtartva: 1545: „Ezen útba nyilván megértettem, hogy király ű fölsége nem késik Prágába, hanem hétbe kelve Bécsbe indul,” (1); 1559: „Ma estve megjövõ királ az vadászatból, remélem az úr Istent, hogy immár keddbe kelve elbocsát” (43).

Az eddigi példákból is láthatjuk, hogy már a 16. században sem kötelező kitenni a független alanyt a *kelve* mellett. Már ekkor változatos határozói bővítményekkel szerepel: a napszakok mellett konkrét napot, illetőleg a nagyobb időtartamot is jelöl. A szerkezet tömörebb alakja és a határozói bővítmények változatossága olyan tényezők, amelyek már a névutóvá válás felé mutatnak. Ez a vizsgálat nem terjed ki arra a kérdésre, hogy a tárgyalt szerkezet milyen gyakran szerepelhetett a 16. és a 17. századi szövegekben, csak utalni tudunk rá néhány példával. Szerepel prédikációban: 1613: „mely jól tudgyák az Égi Madarkák az ödök változáfát: Têlre-*kelve*, meleg Orfzágot kerelfnek; Nyárra, vißbajönek.” (Pázmány 1613/2000: 20), orvosi könyvben: 1690: „ha utána mindjárt száraz és hideg szeles tavasz következik, akkor nyárra *kelve* e veszélytől félhetnek a nehezesek” (Pápai 1690/1984: 284). Előfordul emlékiratban, explicit alannyal: 1683: „Têlre *kelvén* az idő, ezen colonellussal s maga szép fizetett hadaival, megemlített urunkra, Apaffi Mihályra bejövénk,” (Kornis 1683/ 1982: 331). Megjelenik a szépirodalomban is, fordításokban, átdolgozásokban: 1678: „Mánapra *kelve* a vezérek a rendelt időn s hagyott helyen a királyt megáldván” (Rozsnyai 1678–1682/1986: 459); 1695: „Öfzre *kelvén*, magok között illyen fogadást tötek” (Haller 1682/1795: 8); 1695: „Reggelre *kelvén*, indul A’ Király eleibe,” (Haller 1682/1795: 187). 1673: „Mánapra *kelve* jó reggel, hogy fölöstökömet önek,

megürüle a kosár teljességgel” (MAe. 361). A tanúvallomások anyagában mindössze három példát találunk a 17. század második feléből, íme az egyik: 1675: „*Más napra kelve* osztán azok közzül az Fáji István vendégi közzül Nagy Andráshoz oda jöttek” (MBF. 1: 166).

A gyűjtött anyagra rátérve: a boszorkányperek adatai két forrásból származnak: MBP. 1–3. (102 adat), MBF. 1–4. (39 adat); főként az 1740–1750-es évek szövegeiből (MBP.), illetőleg az 1720–30-as évekből (MBF.) valók. A 141 adat a következőképpen oszlik meg a határozói bővítmények szerint: *másnapra*: 50%; *éjjelre/éjszakára*: 23%; *estére*: 9%; *reggelre/virradtára*: 9%; egyéb: 8%. A *másnapra kelve* ebből a szempontból tágan értelmezett típus, beleértve a *harmadnapra*, *hatodik napra*, *következő napra* előfordulásait is. Ezeket leszámítva is a *másnapra kelve* fordul elő leggyakrabban a vizsgált tanúvallomásokban. Lássunk példát a ritkább, „egyéb” bővítményekre: 1765: „ismét azon idő tájban egy hólnapig, *harmadik esztendőre kelvén* pedig pünkösdtül fogva egész Kis Asszony napig löltö a hideg.” (MBF. 4: 535); 1709: „Ivocs Peterne fejetett, egj gedot a töb kecskek közöt mult tavaszi hagjast *következendő tavaszra kelve*” (MBP. 1: 157); 1734: „az után *harmadik hetre kelvin* a fatens Gyanúsághát abban tartotta, hogy Linka Maria rontotta megh a Tehenit” (MBP. 1: 293). Az igenév bővítményeként a nagyobb időtartam (évszak, év) mellett szintén ritka a perszövegekben a hét napjainak megnevezése, bár nem példátlan (l. 5. pont).

Ahogy arra a bevezetőben utaltam, a *kelve ~ kelvén valamire* igeneves szerkezet a középmagyarban már névutószerűen viselkedhet. A 18. századi tanúvallomások szövegei alapján vegyes kép rajzolódik ki ezzel kapcsolatban: jó néhány olyan esettel találkozunk, amikor például a szerkezetet megelőzi a mondat tárgya, alanya és/vagy az állítmány, ezáltal inkább névutónak érezhető: 1714: „és mondotta néki gyogyics megh gyermekemet mert roszszul jársz a mint azon Kapta Sophi az gyermekhez jöt *mas napra kelve* s kirdezte az fatenstől” (MBP. 1: 60); 1735: „ezen Tanu itt Ladányon laktában Szarka Ersébethel öszve szollalkozván, ez előtt circiter esztendővel, az Fatenset akkor *eczakára kelve* megh nyomta” (MBP. 2: 346); 1729: „és igen hideg lévén akkor *estére kelve*, az mikor osztán éca az nagy hó esett” (MBF. 3: 179). A mondatbeli helyzet mellett az is a névutói szerep felé mutat, ha az igeneves szerkezet jelentése teljesen megfeleltethető a bővítményben szereplő határozószónak (*másnapra kelve*: ’másnap’) 1748: „*más napra kelvén* igyekezett ugjan küldenyi maga leánya által teifölt, de feles dolgai miát el mult” (MBP. 2: 264); 1745: „ugy kinlodot, az után *harmad vagy negyed napra kelvén* a nyavala mind rajta volt” (MBP. 2: 216).

Nem ritka azonban az a használat sem, ahol továbbra is tapasztalható az igeneves szerkezet tagmondatsűrítő funkciója (vö. ZSILINSZKY 1991: 451): 1756: „*harmadik éjczakára kelvén*, ismét egy kalapos le eresztett haju személyt látott az ágya fejenél” (MBP. 2: 549); 1745: „*más napra kelvén*, ismént regvel korán emlétett Szilvásiné ell mene a Fatenshez” (MBP. 2: 226). Ilyenkor a szintagma inkább ’miután elérkezett a harmadik éjszaka/következő nap’ típusú mellékmondatként értelmezhető. Amennyiben az igenevet mellérendelő kötözős követi, a pusztá időviszony kifejezéséhez képest önállóbb, akár állítmányi szerepet is kaphat (a határozói igenév állítmányi funkciójáról l. HORVÁTH 1991: 41–43): 1745: „*harmadik vasárnapra kelvén*, es a Tanu fejnyi ki menvén, csak akkor vette Czákinét eszre, mikor mellette el ment” (MBP. 2: 248); 1741: „mind a két halántékjában nagy fájdalomt érzedni kezdett; *ejelre kelvén* pedig, s a fatensis magát nyugodalomnak

adván” (MBP. 2: 497). Olyankor is tagmondat értékű lehet a szerkezet, amikor a bővít-ményben jelzett időszak megismétlődik a mondatban: 1716: „Ezek után *éczakára kelvén, ugyanazon éczakán* nagy jajszóval fölsivalkodott a fatens leánya” (MBF. 1: 68); 1771: „Nemes Mihály így szollott, el mene a Sobrákné, de valamelyikünket még az éczaka meg teker. *Éczakára kelvén*, történt hogy Nemes Istvánnak egy jó nevendékeny Fiának *ugyan azon éczaka* a lába bokáját ki fordította” (MBP. 3: 226).

A kötetek teljes anyagát tekintve a 141 adat kevésnek bizonyulhat (csak az egyik forrásra utalva: a MBP. 569 számozott peréből 57 szövegben található meg). Érdemes ugyanakkor figyelembe venni, hogy a perszövegek egy része idegen nyelvű, más része pedig csupán rövid kivonata a tanúvallomásoknak. Emellett az események egymásra következése, bizonyos időszakok elérézése többféleképpen is kifejeződik a vizsgált szövegekben. Olykor megjelennek a tárgyalt szerkezethez hasonló igeneves megoldások: 1741: „*etczakára következővén*, emlétet férje a Tanunak konyhán fekvén” (MBP. 2: 606); 1722: „de más *hajnalra következővén*, megint a kezefejét kifordították a gonoszok” (MBF. 1: 219); 1728: „Azonban *éczakára menvén az idő*” (MBF. 1: 266); „*reggelre virradván*” (MBF. 3: 105); 1653: „A kilencz Esztendő *el teluen* azt mondotta az Eördögh” (MBP. 2: 719); 1716: „azomban *viradtára jutván*, amidőn keserves fájdalmat szenvedett volna kezére” (MBP. 1: 186); 1739: „akori napnak el folyasa után *Etczakára térvén az idő*” (MBP. 1: 256). Nem ritka, hogy a határozói bővítmény fejezi ki a viszonyt az igenév nélkül: 1744: „*Másnapra* a leányom a templomból kijövé” (MBF. 3: 211); 1764: „*negyednapra virághétén*” (MBF. 4: 529). „*azon éjszaka virradólag*” (MBF. – több helyen is, főként hivatalos stílusú megfogalmazásban). Összességében tehát a *kelve ~ kelvén valamire* visz-szatérő fordulat a perszövegekben.

A népmesék anyagára rátérve: olyan gyűjteményekben kerestem adatokat, amelyekben – a kiadók állítása szerint legalábbis – nem törekedtek a mondat- vagy szókincsbeli egységesítésre. Hogy maguk a gyűjtők mennyit módosítottak a szövegeken s hogy az alakítás a szépirodalmi vagy az általuk népiesebbnek vélt irányba mutatott-e, az természetesen nem tisztázott kérdés, így ezek a források kritikával kezelendők. Az adatok az alábbi kiadásokból származnak: Arany László gyűjtése (Arany: 1 adat); Gaal György három kö-tete (Gaal: 11 adat); Merényi László három kötete (Merényi: 53 adat); Kriza János gyűj-tésének két kiadása (1863 k., 1863 k./1961: 7 adat; 1. Kriza 2., 3.); a Kisfaludy Társaság kezdeményezte „Magyar népköltési gyűjtemény” két székelyföldi anyaga (1882, 1905: 7 adat, 1. Kriza 1., Mailand).

A független alany ritkán jelenik meg: Gaal György gyűjtésében háromszor fordul elő, egyszer *az idő* az alany, két – már idézett – helyen pedig a *dolog*. Kriza János anya-gában további két részletben található: 1863 k./1961: „*Reggelre kelve az idő*, megindul az obsitos katona ki Udvarhelyből” (Kriza 3: 51); 1863k./1961: „De bizony a szegény ember most sem állotta meg, s az abroszt is megpróbálta. *Estére kelve az idő*, megint a komájához szállt be” (Kriza 3: 68).

A tanúvallomásokhoz képest más arányok jellemzik a határozói bővítmények meg-ozslását: a *reggelre kelve* képviseli az adatok mintegy kétharmadát (65%), a *másnapra*: 16%, *estére*: 10%, egyéb: 8%. Minden *estére kelve* adat székelyföldi gyűjtésből származik. Az „egyéb” előfordulások beilleszthetők lennének a *másnapra* típusba, ugyanis mind napra vonatkozik: 1864 e.: „Ő is már öt nap óta bolyongott étlen szomjan a sűrűségben, *hatodikra*

kelve emigy fakadt ki a király” (Merényi 3: 68); 1862 e.: „menj haza, vigy a kedvesednek ételt, italt, de *holnapra kelve* még korábban kelj fel s jöjj ide hozzám” (Merényi 2: 99); 1862 e.: „*Harmadnapra kelve* megint csakugyan szélyel hagytak mindent” (Arany 139).

A népmesék egyik sajátossága lehet a korábban, a független alany azonosítása kapcsán már tárgyalt „reggelre *kelve* X. felkelt” típusú szerkesztésmód (l. 2. pont). Más visszatérő epizódok esetében pedig megismétlődhet az időviszonyítás is: 1862 e.: „*Reggelre kelve*, a juhászok újra megvendégelték a szegény embert” és „*Reggelre kelve*, a csikósok újra megvendégelték a szegény embert” (Merényi 2: 112); 1864 e.: „*Másnapra kelve* aztán, a vén asszony útnak eresztette a kis leányt” és „*Másnapra kelve* aztán megköszönte a vén asszony szivességét, s útnak eredt.” (Merényi 3: 42). A mesék szövegében sem példátlan a névutóként való használat: 1864 e.: „Ráró király aztán *reggelre kelve* csak elálmélkodott a szép vár láttára” (Merényi 3: 75); 1905 e.: „*Ő estére kelve* odaérkezett abba a városba, a hol a királyfiu felesége lakott (Majland 421); 1905 e.: „Megérkezik *estére kelve* egy rengeteg nagy havas közepire.” (Majland 441); 1905 e.: „Elérkezik *estére kelve* egy nagy siálságba; néz szerteséjjel, hogy hol legyen az ő meghálása” (Majland 442). Nem kifejezetten jellemző a *kelve valamire* szerkezet tagmondat értékű előfordulása, ugyanakkor a „reggelre *kelve* felkelt” típusú együttállások, az ismétlődő események bevezetőjeként való megjelenés és általában a mondatkezdő jelleg inkább szólásszerű, szófordulatszerű hatást kelt ezekben a szövegekben.

4. Korszak- és műfajbéli kitekintésként térjünk rá a korpuszalapú válogatás adataira. Ebben az esetben nincs olyan jelentősége a határozói bővítőmenny megoszlási arányainak, mint egy konkrét szövegtípusra vagy szerzőre irányuló gyűjtés esetén. Az alábbi példák a *kelve valamire* változatosságát, illetőleg műfaji kiterjedtségét mutatják.

A 18. századi anyag megoszlása a következő: szépirodalmi (19 adat), publicisztikai (12), tudományos/ismeretterjesztő (11), krónika/emlékirat/levelezés (14). Jellemzők a napszakra vonatkozó *kelve ~ kelvén* szerkezetek, ugyanakkor több példát is találunk évszakos határozói bővítőmennyekre. Károlyi Sándor levelezésében az ilyen szövegrészletek a jövőbeli tervekre vonatkoznak: 1712: „értettél olyat tőlem, hogyha jó szívvel látna, talán *őszre kelve* magunk is bemennénk, jobbára egy rugaszkodás lévén” (Károlyi I: 176); 1719: „E télen pedig több jó agyagot is kellene hozatni Salánkrul, hogy *tavasza kelve* az többi kemenczétet is csak continuálnák” (Károlyi I: 250). Ön-életírásból származik a következő adat: 1754: „mind így telvén el a nyár. *Őszre kelvén*, a hideglelés újabban háborgatni kezdett nehéz huruttal” (Bethlen Kata 885). A publicisztikai műfajokban egyaránt megtalálható napszakra és évszakra vonatkozva: 1793: „oda kéntelenítettet ugyan egy halmot az ellenségnek engedni, hanem *éjtzakára kelve* ez is vízfza vétettetvén” (Bétsi Magyar Merkurius: MTSzt.); 1796: „*viradóra kelve*, egyfzer tsak hallom, hogy félre-verik a ’ harangokat” (Magyar Hírmondó 444: MTSzt.); 1796: „ez a ’ föld ősfzel ugarra szántatik, és *tavafzra kelvén* néhányfor megkevertetik” (Magyar újság 11: MTSzt. – még két ilyen adat). Szokatlanabb, ’utolsó, végső alkalommal’ jelentésű példák a következők: 1796: „*utoljára kelve*, Generál Boros is Diernbachot meg-vette” (MKurir I. 21: NSz.); 1796: „*Végezetre kelve* [...] Patonai Predikátor rekesztette-bé [...] az egész tzerémoniat” (MKurir II. 271: NSz.).

Úgy tűnik, az adott szerző ízlésétől függ, hogy az igeneves szerkezet alanya, az *idő* megjelenik-e a szövegekben. Dugonics András különböző műfajú munkáiban így szerepel

a kifejezés, a legmeglepőbb egy tudománytörténeti bevezetőből származik: 1784: „Urunk’-születése után, *hatodik Századra kelvén az idő* egygyet fe mutatott Orfzagok a’ ki ezen Tudománynak czifrájával dicsekedhetett-vólna” (A tudakosságnak két könyvei. II. A’ Földmérésnek Elő-Értései. 3: NSz.).

Ahogy jeleztem, tudományos-ismeretterjesztő, sőt hadi témájú munkákban sem példátlan a tárgyalt kifejezés: 1757: „valamit nappal építettek, *éjjelre kelvén* mind elrontotta az Istennek haragra gerjedett ereje” (Vetsei Geografia 327: NSz.); 1759: „nyárra *kelve* pedig el-hányván a’ kaptzákot” (Fáber 151: NSz.); 1789: „*Más napra-keve* az erdőt-is, minden sűrű bokrokkal együtt fel-kurkászták Gyalogjaink” (Hadi és más nevezetes történetek 341: MTSzt.).

A 19. századból hasonló megoszlással találunk adatokat a szépirodalmi (14 adat), publicisztikai (9), illetőleg a tudományos vagy gyakorlati ismeretterjesztő szövegekben (13). Publicisztikai: 1848: „A fen leirt vak-lármát rövid idő után újabb követé; *estére kelvén* tudniillik *az idő*, Filep János nevű polgártárs azt kiabálá” (KH.); 1857: „Hanem aztán *reggelre kelvén*, kiki foglalja el munka-állomását műhelyeiben jókedvvel” (VÜ.); 1857: „*Más napra kelvén*, sőt utóbb is még több napon nem szüntek meg folytatni a nyomozást e fiu után” (VÜ.); gyakorlati, ismeretterjesztő: 1819 e.: „Mikor már a’ fű (*őszre kelvén az idő*) megsárgúl, a’ juhoknak ártalmasnak tapasztaltatott” (Magyar practicus tenyésztő 149: MTSzt.); 1844 e.: „megtevéen estve a’ kovászt, mint egyébkor, és *reggelre kelvén*, főzz meg egy vas-fazéknyi burgonyát szépen megmosva” (Népszerű gazdaságtan 15: MTSzt.). Vannak olyan szerzők, akik előszeretettel használják ezt a kifejezést tudományos-ismeretterjesztő munkákban, ilyen például Herman Ottó: 1901: „*tavasza kelve* a kis czinege szerelemre gerjed s ettől fákad az éneke”; „*Őszre kelvén az idő*, a vadlúd tengernyi seregbe összeverődve délnék vonul”; „A mi népünk pedig *tavasza kelve*, várja ficserélő barátját” (Herman 1901).

A 20. századi anyag főként szépirodalmi előfordulásokat tartalmaz (kb. 90 adat). Ebben a válogatásban is a *reggelre* és a *másnapra kelve* a leggyakoribb (ugyanakkor például Tamási Áronnál az *estére kelve* szinte kizárólagos). Elbeszélő szövegekben jelenik meg többször, bár versben sem példátlan: 1905: „*Alkonyatra kelve* nem hallatva egy jajt,/ a fal tövébe bölcselkedve meghalt” (Kosztolányi: Vt.). Ebből az anyagból érdemes kiemelni a mese szövegtípusát: 1997/2001: „Az történt ugyanis, hogy *tavasza kelve*, a medvecsalád álmát a tükör szépen visszapergette, mint egy filmet.” (Kányádi, Talpas történetek: DIA.); 1983/2001: „*Reggelre kelve* nemcsak madárfüttyre s patakcsobogásra ébredtek.” (Kányádi, A virágon vett vitéz: DIA.); 2005: „A várbeliek keményen harcoltak, a magyarok *estére kelve* sem jutottak be a várba.” (Lázár Ervin, Magyar mondák: DIA.). A szerzők az időviszony egyik lehetséges kifejezéseként ismerik, és így is használják a tárgyalt szerkezetet (grammatikailag is elkülönül a ’felkel’ jelentéstől).

5. Az itt csak kisebb részben bemutatott adatok ismeretében felmerül a kérdés, hogy a középmagyar kor óta valóban névutóként használatos-e a *kelve valamire*, vagy inkább a NySz. és az MTsz. minősítése illik rá, azaz szólásszerű kifejezéssé vált-e. A határozói igenév teljesen határozói értékűvé válik akkor, ha az állítmányhoz képest pusztán időt (állapotot, módot) fejez ki. A határozós szerkezet rögzülése pedig névutó kialakulásához vezethet (ZSILINSZKY 1991: 450). Független alanyos igenévből is keletkezhet névutó akkor, ha bővítménye mindig az idővel kapcsolatos (KÁROLY 1956: 169; ZSILINSZKY i. h.;

D. MÁTAI 2003: 419). A kései ómagyarban a *múlván* ~ *múlva* válik ilyen módon névutóvá (ZSILINSZKY 1992: 702). Emellett a szakirodalom megjegyzi, hogy a 12. században már a *jutva* is mutatja a folyamat kezdetét, noha átmeneti maradt, ugyanis érezhető benne az igenév mellékmondat-sűrítő funkciója (ZSILINSZKY 1991: 451; D. MÁTAI 2003: 228). A középmagyarban a *valamire kelve* hasonlóan jellemezhető: ahogyan azt a példákban láttuk, egyaránt viselkedhet névutószerűen és tagmondat értékűen (még a 19. században is). SEBESTYÉN ÁRPÁD névutókkal foglalkozó rendszerező munkájában listaszerűen összefoglalja azokat a névutókat, amelyeket a korábbi szakirodalom vitatottnak tekint: itt a *-re kelve* nem szerepel, ahogy a visszaszorult, kihalt névutók sorában sem (1965: 18–22, 231).

A jelentésváltozás egyik alapvető formája a helyviszony, a térbeli tapasztalat metaforikus kiterjesztése az időre. Nem meglepő tehát, hogy olyan igék határozói igeneves alakjai indulnak el az időviszonyt jelentő névutóvá válás felé, amelyek mozgást jelentenek: *múlva*, *jutva*, *kelve*. Első jelentéseit tekintve ez legközvetlenebbül a *múlik* esetében mutatható ki: 1. mozgás, haladás ('elhalad valami mellett'); 2. időbeli mozgás; 3. megszűnés (vö. TESz.). Igeneves szerkezetként a *múlva* alapjelentése 'miután az alapszóban jelzett időtartam elmúlt'; a gyakori együttállás miatt válhatott időre vonatkozó alanyának névutójává ('idő telve' értelemben, vö. SEBESTYÉN 1965: 79). A folyamat kifejezéséhez már igekötő szükséges: 1746: „*el mulván* eképpen nigy eött nap, egyszer korán regvel feiésnek üdeién széntén az Istaloban lévén a fatens” (MBP. 2: 253). Szintén folyamatot fejez ki a következő két részletben, tagmondat értékű funkcióban: 1742: „az alatt kevés *üdü mulván* (már ellis felejtette a Fatens Aszony gondolván ha lészen néki meg adja)” (MBP. 2: 139); 1742: „Jurinkovics István a Fatens Aszont ell menvén fenegette, ez is abban *mulván*” (MBP. 2: 140). A *múlva* az adott időtartam elmúlásakor bekövetkező eseményhez képest értelmezhető, egy olyan folyamatként (és körülményként) felfogva, amelynek van egy kezdőpontja a háttérben, de a cél, a végpont válik benne hangsúlyossá. Nagy szerepe lehetett a *múlva* névutóvá válásában annak a ténynek, hogy egészen rövid és nagyon hosszú időtartamra egyaránt vonatkozhat, sokféle időt kifejező bővítménnyel társulhat.

A *jut* és a *kel* első jelentései között is szerepel a helyváltoztatás (TESz.): *jut* 2. elérkezik, kerül valahová (az 1. jelentés az időpont elérkezése). *kel* 1. helyváltoztatás; 3. fektéből/ültéből feláll, ébred; 7. cselekvésbe kezd. Érdemes megfigyelni, hogy a *kel* többi metaforikus jelentésében inkább a cselekvés kezdőpontja lényeges: *útra kel*, *versenyre kel*, *védelmére kel*. Ezekkel ellentétben az időviszonyra vonatkozó igeneves használat az általános helyváltoztatásból indulhatott ki, ugyanis itt éppen a valahová (időbeli pontra) megérkezés, a folyamat végpontja/célja válik fontossá, ezt mutatja a ragvonzás is: *-ra/-re*. Maga az időbeli pont ilyenkor általában az aktuálisan elérkező időszak (például napszak) kezdetét jelöli.

Szintén időpont elérkezésére vonatkozik a *bírságnap jutva* (HBK.), noha nem ragvonzó. Az egyik – már idézett – tanúvallomásban ragos bővítménnyel is megtaláljuk, *virradtára jutván* (MBP. 1: 186). Ugyanakkor a *jut* időre vonatkozó szerepe a későbbiekben háttérbe szorul, valószínűleg ezért nem vált névutóvá, noha a régiségben nem volt ritka (BENKÓ 1980: 287). Emellett talán a *jutva* esetében is okozhatott nehézséget a független alany azonosítása (ez a *múlva* esetében nem merül fel).

A *valamire kelve* nem szorult annyira vissza, mint a *jutva*, ugyanakkor vannak olyan tényezők, amelyek miatt átértékelhető a funkciója. Általánosabbá válhatott a jelentése: *estére kelve* 'az este elérkeztével' → 'este'. Ilyesmire már a tanúvallomásokban is van példa:

1757: „*hogy akkor Csötörtökre kelve vigyázzanak*” és „*akkor következendő csütörtökön vigyázzanak*” (MBP. 3: 167, 169). A névutó funkciója megfeleltethető lehet a határozószónak, illetőleg a határozóragos főneveknek (vö. ZSILINSZKY 1991: 456), a gazdaságosságra törekvés pedig a rövidebb kifejezést támogatja. A különbség inkább stiláris, így valószínűbb, hogy valamiféle (például archaikus, népies) hatás, hangulat megidézéséhez alkalmazzák például a szépirodalomban. A *múlva* általánossá vált jelentése miatt annak ellenére is kifejezi az időpont elérézését, hogy nem határozóragos a bővítménye. Noha a középmagyarban, sőt a 19. században is változatos határozói bővítmények kapcsolódtak a *kelve* ~ *kelvén* igenévhez, nem volt annyira korlátlan, mint a *múlva* esetében, ugyanis legalább napszaktváltásnyi időtartamot kellett átfognia (nincs adat például „fél órára kelve” vagy „öt percre kelve” típusú alakokra). A 20. századra inkább csak a *másnapra* és a napszakok jellemzők, noha a század elejéről még adatolható a *tavasza kelve*, *őszre kelve*. A grammatikait felváltó stílusbeli többlet, a kifejezés keltette régies hangulat, a mesei visszatérő motívumként is jellemző előfordulás, valamint a korábbi korszakok ingadozó használata azt támogatja, hogy szólásszerű fordulatként értékeljük a *reggelre – estére – másnapra kelve* szerkezeteket.

Hivatkozott irodalom

- Arany = *Eredeti népmesék* 1–3. Összegejtötte Arany László. Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/10600/10644> (2013. 12. 15.)
- BALASSA JÓZSEF 1940. *A magyar nyelv szótára* 1–2. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bethlen Kata = Bethlen Kata Önéletírása 1754. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta és kiadta Bitskey István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 695–890.
- BOGNER MIHÁLY 1912. *A Bécsi- Müncheni- és Apor-kódex mondattana*. Zsombolya.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DIA. = Digitális Irodalmi Akadémia <http://pim.hu/object.d8f182da-fdfa-45ba-914f-2688ce822346> [-] ivy (2013. 12. 15.)
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÖKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrdyK. = *Érdy Codex 1526 k.* 1–2. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. (Nyelvelméktár 4–5.) Budapest, 1876.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Gaal = Gaal György *Magyar népmese-gyűjteménye* 1–3. Kiadták KAZINCZY GÁBOR és TOLDY FERENC. Pest, 1856–1859. <http://mek.oszk.hu/10600/10625/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Haller János 1682/1795. *Hármas istória*. Fűskuti Landerer Mihály, Pest. <http://books.google.hu/> [-] books?id=AIU_AAAAcAAJ&hl=hu&source=gbs_similarbooks (2013. 12. 15.)
- Herman Ottó 1901. *A madarak hasznáról és káráról*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/00500/00550/> [-] [html](http://mek.oszk.hu/00500/00550/) (2013. 12. 15.)
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 10. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

- Károlyi = *Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724*. 1–2. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR szerk. 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KazK. = *Kazinczy-kódex 1526–1541*. Közzéteszi KOVÁCS ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003. (Régi Magyar Kódexek 28.)
- Kornis Gáspár 1683/ 1982. Erdély és családja viszontagságairól 1683. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta és kiadta Bitskey István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 322–342.
- KH. = Kossuth Hírlapja. In: *Kossuth Lajos hírlapírói munkássága*. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003.
- Kriza 1. = *Székelgyűjtés 1882*. Gyűjtötte Kriza János. Szerk. Arany László, Gyulai Pál. Athenaeum, Budapest. (Magyar népköltési gyűjtemény 3.) [http://mek.oszk.hu/11500/11577/index.\[-\].phtml](http://mek.oszk.hu/11500/11577/index.[-].phtml) (2013. 12. 15.)
- Kriza 2. = *Vadrózsák. Kriza János székelgyűjtés gyűjteménye 1863*. Neumann Kht., Budapest, 2001. <http://mek.oszk.hu/06100/06191/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Kriza 3. = *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Kriza János gyűjtése. Móra Kiadó, Budapest, 1961. <http://mek.oszk.hu/00200/00237/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- MAe. = *Magyar Aesopus 1673*. In: S. Sárdi Margit szerk., Magyar elbeszélők 16–18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 355–387.
- Mailand = *Székelgyűjtés 1905*. Gyűjtötte és szerk. MAILAND OSZKÁR. Athenaeum, Budapest. (Magyar népköltési gyűjtemény 7.) <http://mek.oszk.hu/11500/11578/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Martonfalvy Imre 1555–1585/1986. *Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótörredéke (1555) és emlékirata (1585)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. A névutók. In: *MNYt*. 226–229, 416–419, 649–651.
- MBF. 1–4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai 1–2*. Szerk. BESSENEYI JÓZSEF. 3. Szerk. KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR. 4. Szerk. TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- MBP. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–3. Kiadta SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Merényi 1. = *Eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1861. <http://mek.oszk.hu/08100/08132/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Merényi 2. = *Sajóvölgyi eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/07900/07953/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Merényi 3. = *Dunamelléki eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1863–1864. <http://mek.oszk.hu/08600/08653/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- MNSzt. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (2013. 12. 15.)
- MNYt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2*. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MTSzt. = *Magyar Történeti Szövegtár*. <http://www.nytud.hu/hhc> (2013. 12. 15.)
- Nádasdy = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. KÁROLYI ÁRPÁD. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1882.
- NSz. = Az Akadémiai nagyszótárnak a MTA Nyelvtudományi Intézetében található kéziratok forrásanyagára történő utalás.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. *A Münchener Kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3*. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Pápai Páriz Ferenc 1690/1984. *Pax Corporis*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Pázmány Péter 1613/2000. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz*. Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest.

- Rozsnyai Dávid 1678–1682/1986. *Horologium Turcicum*. (Szemelvények.) In: S. Sárdi Margit szerk., Magyar elbeszélők 16–18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 459–474.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–[14]. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- VÚ. = *Vasárnapi Újság*. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2002.
- Vt. = *Verstár '98*. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1998.
- VirgK. = *Virginia-kódex XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közzéteszi KOVÁCS ZSUZSA. (Régi Magyar Kódexek 11.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990 [1991].
- Zay Ferenc 1535 k./1982. *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy esseth*. Közzéteszi KOVÁCS ISTVÁN. Magánkiadás, Debrecen.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Budapest.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: *TNyt*. I: 442–460.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: *TNyt*. II/1: 696–714.

VARGA MÓNIKA

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Sajnovics Demonstratiójának első recenziója* „Viennensis Recensitor opusculi mei Hafniae editi”¹

1. Sajnovics Nepomuki János Demonstratiója nagyszombati kiadásának Elenchus című, vagyis százötven közös lapp és magyar szót összehasonlító jegyzékében a 72. oldalon szereplő *széna* szóhoz lapalji jegyzetben a következő megjegyzést fűzte: „Viennensis Recensitor opusculi mei Hafniae editi, vocem *Széna* dicit esse originarie *Sclavonicam*. Id est ita foret, non morarer omnino, juxta *Monitum* scilicet, quod *Elencho* meo infra subjunxi. Interea mihi videtur vox *Széna* vere, & proprie esse *Ungarica*. & Ungaris jam olim in Carjelia ulítata, ubi hodie dum *gramen* dicitur *Széna*. Cum enim Carjeli prius noverint *gramen*, quam *Ruffis* convixerint. & Ungari ante visam *Pannoniam* ulí *fint fæno*, atque etiam vocabulum proprium his denominandis habuiffé supponendi *fint*; nulla est ratio cur rejecto veteri vocabulo novum sibi *Carjeli* a *Ruffis*, aut *Ungari* a *Sclavis* postliminio mutuarent. Eodem argumento inducor, ut negem, vocem *Szeno*, qua Sclavi *fenum* compellant, ex Ungarorum *Széna* esse desumptam. quid ergo? ajo: casu factum, ut vox *similis* apud *diversas* has Gentes, *eandem* fignificationem obtinuerit. Si Germanum interrogas, quomodo *Fratrem*

* Elhangzott az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének „Forráskiadás, forráskutatás, tudománytörténet 2.” című konferenciáján, 2013. október 18-án.

¹ „Művecském koppenhágai kiadásának bécsi recenziése”.